

ΕΜΠ - ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ
ΘΕΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ
ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΕΣ: ΝΤ. ΒΑΪΟΥ, Μ.ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, Μ. ΜΑΥΡΙΔΟΥ

Η οδός Κεραμεικού στο Μεταξουργείο

Φερενίκη Βαταβάλη

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

ΚΕΦ.1 Ο ΧΩΡΟΣ

- 1.1 Θέση στην πόλη και οδικό δίκτυο**
- 1.2 Γενική περιγραφή**
- 1.3 Κυκλοφορία – στάθμευση – συγκοινωνίες**
- 1.4 Δομημένο περιβάλλον**
- 1.5 Λειτουργίες**

ΚΕΦ.2 Ο ΤΟΠΟΣ

- 2.1 Ιστορία**
- 2.2 Το μωσαϊκό**
- 2.3 Το άτυπο**
- 2.4 Ο δημόσιος χώρος**

ΚΕΦ.3 ΜΕΤΑΞΥ «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ» ΚΑΙ «ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗΣ»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΧΑΡΤΕΣ

- Χάρτης 1 – Θέση της οδού Κεραμεικού στην πόλη**
- Χάρτης 2 – Ανάλυση οδού Κεραμεικού**
- Χάρτης 3 – Μεγάλα έργα ανάπλασης**

Πρόλογος

Λαμβάνοντας υπόψη τη συνέχεια του χώρου, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να απομονώσει κανείς προς μελέτη ένα δρόμο της πόλης, όπως άλλωστε και οποιαδήποτε άλλη χωρική ενότητα. Οι σύνθετες σχέσεις και ροές που αναπτύσσονται στο χώρο διαμορφώνουν ζωτικές εξαρτήσεις που αναπτύσσονται πολύ πέρα από τα στενά γεωγραφικά όρια μίας αστικής ζώνης.

Ωστόσο, με την ανάλυση ενός δρόμου, ως μέρος μίας ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας, μας δίνεται η δυνατότητα να δομήσουμε μία μεθοδολογία προσέγγισης των θεμάτων του αστικού χώρου. Η μεθοδολογία αυτή αποτελεί εργαλείο για την καλύτερη κατανόηση της πόλης, ιδιαίτερα χρήσιμο στην περίπτωση που επιδιώκεται μία παρέμβαση στον αστικό χώρο.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας επιλέγεται προς μελέτη η οδός Κεραμεικού στη συνοικία Μεταξουργείο της Αθήνας. Η οδός Κεραμεικού είναι ένας δρόμος μικρός, σε πολλούς άγνωστος. Με μία πρώτη ματιά θα μπορούσε κανείς να πει ότι είναι ένας δρόμος «κοινός» στην Αθήνα, χωρίς κάτι το ιδιαίτερο. Ένας δρόμος όπως τόσοι άλλοι. Είναι όμως τόσα πολλά αυτά που τον καθιστούν μοναδικό.

Η εργασία αυτή στηρίζεται σε διαφορετικά επίπεδα έρευνας. Οι απλές παρατηρήσεις στην περιοχή, γέννησαν ερωτήματα που απαντήθηκαν είτε μέσα από συζήτηση με κατοίκους της περιοχής, είτε μέσα από τη βιβλιογραφία για την περιοχή είτε μέσα από γενική βιβλιογραφία για τα ζητήματα της πόλης. Η εργασία αυτή αποτελεί συνέχεια δύο άλλων εργασιών που εκπονήθηκαν στα πλαίσια του ΔΠΜΣ Πολεοδομία και Χωροταξία, στο πλαίσιο των μαθημάτων «Εισαγωγή στην κοινωνιολογική προσέγγιση του χώρου» και «Αστικός χώρος, παραγωγή και εργασία» τον Ιούνιο του 2004. Συμπεράσματα και παρατηρήσεις των εργασιών αυτών ενσωματώνονται στην παρούσα εργασία, σε μία προσπάθεια σφαιρικότερης προσέγγισης των θεμάτων του αστικού χώρου.

ΚΕΦ.1 – Ο ΧΩΡΟΣ

1.1. Θέση στην πόλη και οδικό δίκτυο

Η οδός Κεραμεικού βρίσκεται στο Μεταξουργείο, συνοικία για την οποία τα τελευταία χρόνια γίνεται πολύ συζήτηση πάνω στα νέα σχέδια για την πρωτεύουσα. Το Μεταξουργείο είναι μία από τις παλιότερες συνοικίες της Αθήνας κοντά στο κέντρο - μέρος θα έλεγε κανείς του κέντρου, που διατηρεί στενή σχέση με τον ιστορικό και αρχαιολογικό πυρήνα της πόλης (βλ. χάρτη 1).

Μαζί με τις συνοικίες Γκάζι, Βοτανικός και Ακαδημία Πλάτωνος δυτικά του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, το Μεταξουργείο καθιερώθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως περιοχή κατοικίας λαϊκών στρωμάτων σε ανάμιξη με παραγωγικές δραστηριότητες. Η αναφορά στην κοινωνική σύνθεση των περιοχών δυτικά του κέντρου γίνεται πάντα σε αντιδιαστολή με τις συνοικίες ανατολικά του κέντρου, θεωρώντας τον άξονα Πατησίων-Αθηνάς ως το ανεπίσημο όριο μεταξύ τους.

Το Μεταξουργείο βρίσκεται κάτω από την επιρροή και σε άμεση συσχέτιση με τις λειτουργίες του κέντρου, ενώ παράλληλα είναι κομβική η σημασία του σε σχέση με τις μετακινήσεις μέσα στην πόλη, καθώς αποτελεί πύλη του κέντρου από τη Δύση. Περιτρυγισμένη από το Εμπορικό Τρίγωνο, την Ιερά Οδό, τον Ψυρρή, το Γκάζι, την Ομόνοια και το Σταθμό Λαρίσης, δέχεται όλες τις πιέσεις και αντιδράσεις που φέρνουν οι αλλαγές που συντελούνται στις περιοχές αυτές.

Η Κεραμεικού συνδέεται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με δρόμους που έχουν ιδιαίτερο χαρακτήρα και ρόλο στην πόλη: την Ιερά Οδό, την Κωνσταντινουπόλεως, την Αχιλλέως, την Αγίου Κωνσταντίνου, την Πειραιώς. Η Ιερά Οδός βρίσκεται πάνω στο ίχνος της αρχαίας οδού που συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα, ενώ η οδός Κωνσταντινουπόλεως παρακολουθεί τις γραμμές του τρένου. Η οδός Πειραιώς συνδέει το κέντρο της Αθήνας με τον Πειραιά, ενώ η οδός Αγ. Κωνσταντίνου έχει μικρό σχετικά μήκος και συνδέει την πλατεία Ομονοίας με την πλατεία Καραϊσκάκη.

Μέσα στην περιοχή που ορίζουν οι άξονες αυτοί, περιοχή που συμπίπτει με τη συνοικία του Μεταξουργείου, κυριαρχεί ένα δίκτυο κάθετων και παράλληλων δρόμων. Ένας από αυτούς τους δρόμους είναι και η οδός Κεραμεικού, παράλληλη προς την οδό Πειραιώς. Το βορειοανατολικό άκρο της βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Ζήνωνος και Νικηφόρου, κοντά δηλαδή στην πλατεία Ομονοίας. Το νοτιοδυτικό άκρο της οδού, στη γειτονιά του Κεραμεικού, βρίσκεται επί της Ιεράς Οδού.

Το πλέγμα των δρόμων που αναπτύσσεται στο Μεταξουργείο εξυπηρετεί κυρίως κινήσεις στη γενική κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, τη σύνδεση δηλαδή μεταξύ της λεωφόρου Αχιλλέως και της Πειραιώς. Η κίνηση προς την κάθετη κατεύθυνση, δηλαδή ΒΑ-ΝΔ εξυπηρετείται από την Πειραιώς και το διάδρομο Αγίου Κωνσταντίνου - Αχιλλέως που αναπτύσσονται ακτινικά σε σχέση με την πλατεία Ομονοίας, με αποτέλεσμα οι δρόμοι του Μεταξουργείου με χάραξη σε αυτή την κατεύθυνση, μεταξύ των οποίων και η Κεραμεικού, να έχουν περισσότερο τοπικό χαρακτήρα. Αντίθετα, πολλοί από τους δρόμους που τέμνουν κάθετα την Κεραμεικού εξυπηρετούν υπερτοπικές μετακινήσεις. Το γεγονός αυτό επηρεάζει ευθέως το χαρακτήρα της Κεραμεικού. Γενικά επικρατεί ησυχία κατά μήκος του δρόμου, ενώ σε ορισμένες διασταυρώσεις παρατηρείται αυξημένη κίνηση οχημάτων.

Οι πλατείες Ομονοίας, Κουμουνδούρου, Καραϊσκάκη και Μεταξουργείου βρίσκονται πάνω στους οδικούς άξονες που περιβάλλουν το Μεταξουργείο. Κάθε ένας από τους χώρους αυτούς, με τη δική του ιστορία, συνδυάζεται με ιδιαίτερες χρήσεις και παρουσιάζει το δικό του μοναδικό χαρακτήρα. Η «τρίτη πλατεία» της

Αθήνας στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Ερμού, μία πλατεία που περιλαμβανόταν σε όλα τα πρώτα σχέδια για την πόλη, ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε.

Λόγω της κεντρικής θέσης του Μεταξουργείου, αλλά και της γειτνίασής του με σημαντικούς οδικούς άξονες της πόλης, στην περιοχή αλλά και στις παρυφές της συγκεντρώνονται εγκαταστάσεις συγκοινωνιών και μεταφορών (ο σταθμός Λαρίσης οι σταθμοί του Μετρό Μεταξουργείο και Ομόνοια, οι αφετηρίες αστικών λεωφορείων, αφετηρίες τουριστικών λεωφορείων), καθιστώντας την περιοχή συγκοινωνιακό κόμβο.

1.2. Γενική περιγραφή

Σε όλο το μήκος της η οδός Κεραμεικού είναι ευθύγραμμη με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και τέμνεται κάθετα σε αποστάσεις που κυμαίνονται ανάμεσα σε 30μ. και 100μ. από δρόμους με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Στο νοτιοδυτικό άκρο της οδού παρουσιάζει μία μικρή εκτροπή στην κατεύθυνση της προς το Νότο, λίγο πριν καταλήξει στην Ιερά Οδό. Το πλάτος της οδού είναι σταθερό σε όλο το μήκος της και περίπου 11μ και παρουσιάζει μικρή κλίση προς το Γκάζι σε όλο το μήκος της.

Εκατέρωθεν του δρόμου η δόμηση οργανώνεται σε οικοδομικά τετράγωνα. Το μοναδικό οικοδομικό τετράγωνο που διατηρείται σήμερα αδόμητο είναι αυτό που περιβάλλεται από τις οδούς Μυλλέρου, Λεωνίδου, Γιατράκου και Κεραμεικού. Το οικοδομικό αυτό τετράγωνο μαζί με το οικοπέδο του ιστορικού μεταξουργείου συνιστούν την πλατεία Αυδή, που χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία του χώρου δημιουργεί μία τομή αλλά και ένα σημείο αναφοράς μέσα στη συνοικία.

Η πληθυσμιακές πυκνότητες στη ζώνη της Κεραμεικού είναι από τις χαμηλότερες στο Δήμο της Αθήνας, με τον πληθυσμό στα περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα να κυμαίνεται μεταξύ 1 και 300 κατοίκων/ha, ενώ μόνο σε περιορισμένο αριθμό οικοδομικών τετράγωνα παρατηρείται πληθυσμιακή πυκνότητα μεταξύ 301 και 500 κατοίκων/ha και μόνο σε δυο οικοδομικά τετράγωνα περισσότερο από τόσο (Αττικό Μετρό Α.Ε 1997). Οι πληθυσμιακές αυτές πυκνότητες είναι πολύ πιο χαμηλές από άλλες κεντρικές συνοικίες της Αθήνας, όπως τα Πατήσια, το Παγκράτι και ο Γκύζης, γεγονός που οφείλεται αφ' ενός στο μικρό αριθμό ορόφων των κτιρίων (1 με 2 όροφοι στα περισσότερα κτίρια) που περιορίζουν τη διαθέσιμη επιφάνεια, και αφ' ετέρου στην εγκατάλειψη πολλών κτιρίων.

Τα πεζοδρομια είναι αρκετά στενά, με πλάτος περίπου 1,5μ. Στην περίπτωση πολυκατοικιών, αυτές κατά κανόνα διαθέτουν παρόδια στοά, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του πεζοδρομίου μέχρι τα 5μ. περίπου. Ωστόσο, το μήκος των παρόδιων στοών είναι γενικά περιορισμένο, διότι οι μεταπολεμικές πολυκατοικίες εναλλάσσονται με παλιότερα, συνήθως νεοκλασικά κτίρια στο μήκος του δρόμου, τα οποία στο επίπεδο κίνησης του πεζού δεν υποχωρούν σε σχέση με την οικοδομική γραμμή. Κατά συνέπεια, η επιφάνεια κίνησης των πεζών κατά μήκος του δρόμου παρουσιάζει διακυμάνσεις στο πλάτος.

Σημαντικό στοιχείο στη γενική οργάνωση της Κεραμεικού είναι οι δενδροστοιχίες που αναπτύσσονται σε όλο το μήκος του δρόμου. Τα περισσότερα από τα δέντρα είναι ακακίες που αγγίζουν σε ύψος τα 5μ.

1.3. Κυκλοφορία – στάθμευση – συγκοινωνίες

Ως προς την κυκλοφορία των οχημάτων, η Κεραμεικού είναι μονόδρομος με κατεύθυνση κίνησης από την Ομόνοια προς την Ιερά Οδό. Εξυπηρετεί συνήθως μόνο

τοπικές κινήσεις, κυρίως τις κινήσεις οχημάτων κατοίκων ή εργαζομένων στην περιοχή. Επίσης, αρκετά από τα οχήματα που κινούνται στην Κεραμεικού καλύπτουν ανάγκες μεταφορών που σχετίζονται με τις εμπορικές και μεταποιητικές χρήσεις κατά μήκος του δρόμου.

Αρκετοί από τους δρόμους που τέμνουν κάθετα την Κεραμεικού (Δεληγιώργη, Κολωνού, Κολοκυνθούς, Μυλλέρου, Θερμοπυλών), οι οποίοι είναι επίσης μονόδρομοι, εξυπηρετούν υπερτοπικές μετακινήσεις, συνδέοντας τη λεωφόρο Αθηνών, την οδό Λένορμαν και το Σταθμό Λαρίσης με την οδό Πειραιώς και κεντρικές συνοικίες, όπως το Εμπορικό Τρίγωνο το Θησείο και τον Ψυρρή. Η διέλευση οχημάτων από τις κάθετες προς την Κεραμεικού οδούς κορυφώνεται τις μέρες και ώρες εξόδου και επιστροφής των Αθηναίων από εξορμήσεις εκτός Λεκανοπεδίου, προκαλώντας ιδιαίτερα υψηλή όχληση.

Με πεζοδρομήσεις που πραγματοποιήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 90', διακόπηκε η κίνηση οχημάτων σε αρκετές από τις κάθετες στην Κεραμεικού οδούς. Συγκεκριμένα, πεζόδρομοι είναι σήμερα οι οδοί Ιάσονος, Ακαδήμου-Γιατράκου και Σαλαμίνας (βλ. χάρτη 2). Επίσης, πεζοδρομημένες είναι οι οδοί Γρανικού και Μυρωνίδου, οι οποίες είναι παράλληλες στην Κεραμεικού.

Στην Κεραμεικού καταλήγουν αρκετοί ιδιαίτερα στενοί δρόμοι (πλάτος μικρότερο των 4μ) και αδιέξοδοι, που μαζί με τους πεζοδρόμους απομονώνουν την τα οχήματα σε ένα μικρό αριθμό δρόμων του οδικού δικτύου, εξασφαλίζοντας χαμηλή όχληση σε σχετικά μεγάλες χωρικές ενότητες.

Σημαντική επίδραση στην κυκλοφορία της περιοχής έχει το μέτρο του Δακτυλίου. Η οδός Κεραμεικού, όπως άλλωστε και το σύνολο της περιοχής του Μεταξουργείου βρίσκονται εντός των ορίων του Δακτυλίου, κάτι που, όπως σημειώνεται από αρκετούς εμπόρους και βιοτέχνες στην περιοχή, δεν ευνοεί τις οικονομικές δραστηριότητες.

Ως προς τη στάθμευση, και στις δύο πλευρές του δρόμου παρατηρείται στάθμευση οχημάτων παρά το κράσπεδο. Η στάθμευση είναι αυξημένη τις εργάσιμες μέρες και ώρες και συχνά συνδυάζεται με εξυπηρέτηση των παρόδιων χρήσεων και φορτοεκφόρτωση εμπορευμάτων στα καταστήματα και τις βιοτεχνίες. Πολλοί από τους εργαζόμενους στην περιοχή επισημαίνουν σημαντικά προβλήματα στη στάθμευση, ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό τμήμα του δρόμου, κοντά δηλαδή στην Ομόνοια. Στο τμήμα αυτό παρατηρείται επίσης αυξημένη στάθμευση οχημάτων στον πεζόδρομο της Ιάσονος, αλλά και στους κάθετους προς την Κεραμεικού αδιέξοδους δρόμους. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της Κεραμεικού, παρατηρείται λόγω των υφιστάμενων χρήσεων (κυρίως κατοικία) μικρότερη ζήτηση για στάθμευση, με αποτέλεσμα να μη σημειώνονται ιδιαίτερα προβλήματα.

Τα Σαββατοκύριακα τις νυχτερινές ώρες, παρατηρούνται προβλήματα τόσο στην κυκλοφορία, όσο και στην στάθμευση. Η συγκέντρωση χρήσεων νυχτερινής διασκέδασης στην αρχή της Ιεράς Οδού, επί της Κεραμεικού, αλλά και στους γύρω δρόμους προκαλεί έντονη ζήτηση θέσεων στάθμευσης τις νυχτερινές ώρες και υψηλή όχληση για τους κατοίκους.

Πολλά από τα αδόμητα οικόπεδα κατά μήκος της Κεραμεικού και στους κάθετους δρόμους λειτουργούν ως χώροι στάθμευσης (βλ. χάρτη 2), είτε για δημόσια χρήση με ημερήσια χρέωση, είτε ιδιωτικοί, είτε άτυπα. Τα κτίσματα της περιοχής δεν διαθέτουν χώρο στάθμευσης, με ελάχιστες εξαιρέσεις.

Αρκετές αφετηρίες αστικών λεωφορείων είναι διάσπαρτες στο βορειοανατολικό τμήμα του Μεταξουργείου, μερικές από τις οποίες βρίσκονται στην Κεραμεικού. Πρόκειται για γραμμές λεωφορείων που συνδέουν το κέντρο της Αθήνας με τις δυτικές συνοικίες της πόλης. Η βασική κίνηση για τις περισσότερες

από τις γραμμές αυτές γίνεται μέσω των αξόνων που οριοθετούν το Μεταξουργείο, δηλαδή μέσω της Πειραιώς, της Ιεράς Οδού και της Αχιλλέως, ενώ λίγες μόνο γραμμές διασχίζουν εσωτερικά το Μεταξουργείο.

Οι αφετηρίες των λεωφορείων της οδού Κεραμεικού προσελκύουν στην περιοχή καθημερινά μεγάλο αριθμό επιβατών, που κινείται από και προς το κέντρο. Καμία από τις γραμμές αυτές δεν αναπτύσσεται κατά μήκος της Κεραμεικού. Λίγο μετά τα πρώτα μέτρα κίνησής τους επί της Κεραμεικού, τα λεωφορεία εκτρέπονται προς τους μεγάλους άξονες που περιβάλλουν το Μεταξουργείο, ενώ αρκετές λεωφορειακές γραμμές τέμνουν κάθετα την Κεραμεικού.

Συνολικά, η Κεραμεικού βρίσκεται μέσα σε ένα πυκνό πλέγμα συγκοινωνιακών διαδρομών που ουσιαστικά συνδέουν κεντρικές περιοχές της Αθήνας μεταξύ τους αλλά και με δυτικές συνοικίες.

1.4. Δομημένο περιβάλλον

1.4.1. Γενικά χαρακτηριστικά δόμησης

Στη ζώνη της Κεραμεικού κυριαρχούν τα μικρά ύψη, δηλαδή η πλειοψηφία των κτιρίων έχει ένα ή δύο ορόφους. Ωστόσο δεν είναι αμελητέος ο αριθμός των ψηλών κτιρίων με έξι, επτά ακόμα και οκτώ ορόφους. Μεγαλύτερη συγκέντρωση ψηλών κτιρίων παρατηρείται στα οικοδομικά τετράγωνα κοντά στην Ομόνοια, ενώ τα μονώροφα και διώροφα κτίσματα επικρατούν στο υπόλοιπο της περιοχής. Σε ορισμένα τμήματα της Κεραμεικού οι εναλλαγές των υψών είναι ιδιαίτερα έντονες. Άλλοτε πάλι, σε μεγάλα μήκη στο μέτωπο των οικοδομικών τετραγώνων παρουσιάζεται διαδοχή χαμηλών κτισμάτων, διαμορφώνοντας ένα αστικό τοπίο που σπάνια συναντά κανείς στην Αθήνα. Τα μικρά ύψη διαμορφώνουν ένα οικείο περιβάλλον, τόσο λόγω κλίμακας, όσο και λόγω του επαρκούς φυσικού φωτισμού στις όψεις των κτιρίων και στο επίπεδο του δρόμου.

Το σύστημα δόμησης είναι συνεχές. Μόνο σε ορισμένες νεοκλασικές κατοικίες δεν ισχύει αυτό, καθώς τα κτίσματα απέχουν μεταξύ τους τόσο, ώστε να δημιουργηθεί ένα πέρασμα προς την αυλή της κατοικίας.

Ο ακάλυπτος χώρος των πολυκατοικιών, στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων, συχνά χρησιμοποιείται ως βοηθητικός-αποθηκευτικός χώρος για τις ισόγειες χρήσεις και διαχωρίζεται με ψηλό τοίχο από τους γειτονικούς ακάλυπτους χώρους, χωρίς επαφή με το δημόσιο χώρο του δρόμου. Σε αντίθεση με τις αυλές των νεοκλασικών κτιρίων, οι ακάλυπτοι των πολυκατοικιών είναι απλά αδόμητοι χώροι και όχι χώροι ζώης.

«Παραφωνία» στη δομή του αστικού χώρου αποτελεί το οικοδομικό τετράγωνο του παλιού μεταξουργείου, που μαζί με το οικοδομικό τετράγωνο όπου βρίσκεται η οικία Προβελέγγιου, αποτελούν μία αχανή και αδιαμόρφωτη πλατεία, που τέμνει τον αστικό ιστό. Ανάλογη είναι η επίδραση του κτιρίου της ΔΕΗ, μεταξύ των οδών Μυλλέρου και Μαραθώνος, που καταλαμβάνοντας ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο.

1.4.2. Τυπολογίες κτιρίων

Ο κτιριακός πλούτος της περιοχής αποτελεί ιδιαίτερη συνιστώσα για τη φυσιογνωμία της. Κτίρια όλων των εποχών σχηματίζουν ένα μωσαϊκό στο οποίο

αποτυπώνεται όλη η ιστορία της περιοχής. Ομαδοποιώντας τα κτίρια σε αρχιτεκτονικούς τύπους, διακρίνουμε κατά μήκος της Κεραμεικού και των παρόδων της:

- κτίρια νεοκλασικά, λαϊκά ή αστικά, από τα πρώτα χρόνια της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους,
- περιορισμένα δείγματα εκλεκτικιστικής και μοντέρνας αρχιτεκτονικής,
- πολυκατοικίες, αλλά και μονώροφα ή διώροφα κτίσματα των μεταπολεμικών χρόνων, που στεγάζουν είτε κατοικίες είτε επαγγελματικούς χώρους,
- πρόχειρες κατασκευές με φτηνά υλικά που λειτουργούν ως αποθήκες, συνεργεία ή εργαστήρια,
- βιομηχανικά ή βιοτεχνικά κτίρια που μετά τις απαραίτητες τροποποιήσεις, στεγάζουν σήμερα κέντρα διασκέδασης.

Σε γενικές γραμμές παρουσιάζεται ομοιογενής κατανομή των διαφόρων αρχιτεκτονικών τύπων στο χώρο. Με μία πιο προσεκτική ματιά, παρατηρεί κανείς ότι υπάρχουν χωρικές νησίδες με μεγαλύτερη συγκέντρωση κάποιου τύπου κτιρίων.

Μεγάλη πυκνότητα μεταπολεμικών πολυκατοικιών παρατηρείται στα βορειοανατολικά οικοδομικά τετράγωνα της Κεραμεικού, κοντά στην Ομόνοια. Επίσης, πολλές πολυκατοικίες υπάρχουν στο νότιο παρά στο βόρειο μέτωπο του άξονα, δηλαδή το μέτωπο προς την Πειραιώς, και μεταξύ των οδών Ζήνωνος και Θερμοπυλών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα οικόπεδα που βρίσκονται κοντά στο κέντρο ή σε μεγάλους οδικούς άξονες της πόλης παρουσίαζαν (αλλά και εξακολουθούν να παρουσιάζουν) μεγαλύτερο ενδιαφέρον για εντατική ανοικοδόμηση.

Επίσης, μεγάλη πυκνότητα κτιρίων νεοκλασικής αρχιτεκτονικής ή με νεοκλασικές επιδράσεις σημειώνεται στο νοτιοδυτικό μέρος της Κεραμεικού. Μάλιστα, μπορούμε να διακρίνουμε ενδιαφέροντα νεοκλασικά σύνολα στις οδούς Σαλαμίνας, Ιάσονος, Θερμοπυλών, Μυκάλης και στο τμήμα της Κεραμεικού μεταξύ Κολοκυνθούς και Κολωνού. Αρκετά από τα κτίρια αυτά έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες. Μάλιστα, η πεζοδρόμηση τμημάτων του οδικού δικτύου στην περιοχή πραγματοποιήθηκε με το σκεπτικό της ανάδειξης των συνόλων αυτών και της ιστορικότητας της περιοχής. Με το ίδιο σκεπτικό, πραγματοποιήθηκε από το Δήμο Αθηναίων βίαιη εκκαθάριση των κτισμάτων που βρίσκονταν στο άμεσο περιβάλλον του ιστορικού μεταξουργείου και της οικίας Προβελέγγιου στη γωνία Κεραμεικού και Μυλλέρου. Παρόμοια πρακτική εκκαθάρισης εφαρμόστηκε και σε άλλα οικοδομικά τετράγωνα, πχ. στο οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών Κεραμεικού, Μαραθώνος, Αγησιλάου και Θερμοπυλών.

Ός προς τα βιομηχανικά ή βιοτεχνικά κτίρια που έχουν υποστεί επανάχρηση, λειτουργώντας σήμερα ως κέντρα νυχτερινής διασκέδασης, μουσικές σκηνές ή θέατρα, αυτά εντοπίζονται κυρίως επί της Ιεράς Οδού. Ενώ μία εστία τέτοιων κτιρίων υπάρχει γύρω από την πλατεία Αυδή.

Συνολικά θα λέγαμε ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του κτιριακού αποθέματος στη ζώνη της Κεραμεικού είναι η μεγάλη ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων. Μάλιστα με παραπλήσια αναλογία και με σχετική ομοιογενή κατανομή στο χώρο εμφανίζονται τα προπολεμικά και τα μεταπολεμικά κτίρια (βλ. χάρτης 2).

1.4.3. Η κατάσταση των κτιρίων

Η κατάσταση των κτιρίων διαφοροποιείται σημαντικά από κτίριο σε κτίριο. Η εικόνα της εγκατάλειψης και της απαξίωσης των κελυφών είναι ιδιαίτερα έντονη για

τα παλιά κτίσματα (βλ. χάρτη 2). Ενδεικτικό της κατάστασης των προπολεμικών και ιδιαίτερα των νεοκλασικών κτιρίων της περιοχής είναι το γεγονός ότι πολλά από αυτά έχουν χαρακτηριστεί με κόκκινο ή κίτρινο σταυρό μετά το σεισμό του 1999, κάτι που μεταφράζεται σε κτίρια ακατάλληλα να κατοικηθούν ή ακατάλληλα να κατοικηθούν εάν δεν πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες επισκευές. Μέχρι και σήμερα, πέντε χρόνια μετά το σεισμό του 1999, τα κτίρια που υπέστησαν σοβαρές ζημιές, παραμένουν ανεπισκεύαστα.

Δεν είναι όμως και λίγες οι περιπτώσεις των κτιρίων, συνήθως νεοκλασικών κατοικιών ή παλιών εγκαταστάσεων μεταποίησης που έχουν αποκατασταθεί και επαναχρησιμοποιούνται με χρήση συχνά διαφορετική απ' ό,τι η αρχική τους. Βέβαια, δεν είναι και λίγες οι παλιές κατοικίες που αποκαταστάθηκαν διατηρώντας τη χρήση τους ως κατοικία, με χαρακτηριστική περίπτωση κατοικίες στη Σαλαμίνας και τη Γρανικού. Η τάση για αποκατάσταση των παλιών κελυφών ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '90 και κλιμακώνεται ως τις μέρες μας.

Σχετικά με τα μεταπολεμικά κτίρια της περιοχής, δεν σημειώνεται κανένα ίχνος ανανέωσης των κελυφών, αφήνοντας τη φυσική φθορά να τα υποβαθμίζει. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις που παρατηρείται εγκατάλειψη ολόκληρων πολυκατοικιών. Μόνο σε ελάχιστες πολυκατοικίες, κυρίως προς την Ομόνοια, έχουν γίνει έργα ανανέωσης του κτίσματος, με αντικατάσταση των κουφωμάτων ή βάψιμο των όψεων.

Όσον αφορά σε νέες κατασκευές, στη ζώνη της Κεραμεικού επισημάνθηκε πολύ περιορισμένος αριθμός πρόσφατα αναγεγερμένων ή υπό κατασκευή κτιρίων.

1.4.4. Λειτουργίες

Στη ζώνη της Κεραμεικού συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές χρήσεις επιτρέποντάς μας να τη χαρακτηρίσουμε πολυλειτουργική. Η χρήση της κατοικίας συνδυάζεται με το εμπόριο, τη μεταποίηση και την αναψυχή. Βέβαια, οι διαβαθμίσεις κάθε μίας από αυτές τις χρήσεις είναι πολλές και ποικίλες.

Στην ανάλυση μας δεν μπορούμε με το χαρακτηρισμό «εμπόριο» να εξισώνουμε τα κινέζικα καταστήματα ρούχων με τα «παραδοσιακά» ψιλικατζίδικα και τις μεγάλες φαρμακαποθήκες. Ανάλογα, δεν μπορούμε κάτω από το χαρακτηρισμό «αναψυχή» να εξισώνουμε τα νυχτερινά κέντρα διασκέδασης, με τα αιγυπτιακά καφενεία και τα θέατρα.

Στο τμήμα της Κεραμεικού κοντά στην Ομόνοια οι χρήσεις σχετίζονται με τις λειτουργίες του κέντρου, ενώ εγκαταστάσεις δημόσιων υπηρεσιών υπάρχουν σε ολόκληρη την υπό μελέτη ζώνη. Ως προς τη «μεταποίηση» και το «εμπόριο», αυτά είναι διάσπαρτα μέσα στον αστικό ιστό.

Η κατοικία αποτελεί αναμφισβήτητα μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες στη ζώνη της Κεραμεικού. Κατοικία άλλοτε ιδιόκτητη, αλλά τις περισσότερες με ενοίκιο.

Οι μεταποιητικές δραστηριότητες αποτελούσαν πάντα σημαντικό τμήμα των οικονομικών δραστηριοτήτων του Μεταξουργείου. Σήμερα η παρουσία μεταποιητικών μονάδων στην Κεραμεικού είναι έντονη, αν και φθίνουσα. Τυπογραφεία, εργαστήρια παραγωγής άρτου, πλεκτήρια και μεταλλουργεία είναι ένα δείγμα των διαφορετικών δραστηριοτήτων που συγκεντρώνονται στο δρόμο.

Εστίες αναψυχής διαμορφώνονται γύρω από την πλατεία Αυδή και επί της Ιεράς Οδού, ενώ διάσπαρτα μέσα στην υπό μελέτη ζώνη υπάρχουν εστιατόρια, bars, θέατρα και νυχτερινά κέντρα (βλ. χάρτη 2). Τα περισσότερα από αυτά λειτουργούν

λίγα μόνο χρόνια, προσελκύουν κοινό από ολόκληρη την Αθήνα και είναι έκφραση της διαδικασίας «εξευγενισμού» (gentrification) που λαμβάνει χώρα στην περιοχή.

Έντονη είναι η παρουσία οίκων ανοχής στο βορειοανατολικό τμήμα της ζώνης της Κεραμεικού (βλ. χάρτη 2). Στην πλειοψηφία τους οι οίκοι ανοχής στεγάζονται σε νεοκλασικά σπίτια, καθώς η στέγαση σε διαμερίσματα πολυκατοικιών προϋποθέτει τη συγκατάθεση όλων των ενοίκων. Μεγαλύτερη συγκέντρωση σπιτιών παρατηρείται γύρω από την οδό Ιάσονος, η οποία ως πεζόδρομος και με σειρά νεοκλασικών κτιρίων, ευνοεί τη συγκέντρωση οίκων ανοχής επ' αυτής. Η πορνεία στο Μεταξουργείο είναι μία υπερτοπική χρήση. Τα συνθήματα και οι αφίσες στους τοίχους, καθώς και τα σχετικά σχόλια των περιοίκων, αποκαλύπτουν τις συγκρούσεις που υφίστανται γύρω από τη λειτουργία των οίκων ανοχής. Μία πολεοδομική παρέμβαση στην περιοχή πρέπει να λάβει υπόψη τη χρήση αυτή, τις εργαζόμενες, τους πελάτες και όλο το πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσεται γύρω από το χώρο αυτό, αλλά και τις υφιστάμενες συγκρούσεις.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της ζώνης της Κεραμεικού υπάρχουν πολλά καταστήματα μεταναστών κυρίως Αράβων, Ινδών, Κινέζων, Πακιστανών, Γεωργιανών, Μπαγκλαντεσιανών (βλ. χάρτη 2). Τα καταστήματα αυτά απευθύνονται κυρίως σε μετανάστες, πολλές φορές μάλιστα σε ομοεθνείς. Πρόκειται για καταστήματα τροφίμων, δίσκων μουσικής, υπηρεσιών κινητής και σταθερής τηλεφωνίας, αλλά και για ταξιδιωτικά πρακτορεία, κουρεία, καφενεία. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η παρουσία κινέζικων καταστημάτων, με τα χαρακτηριστικά κόκκινα φαναράκια, τα οποία, όπως επισημαίνεται από πολλούς Αθηναίους, τείνουν να μετατρέψουν το Μεταξουργείο σε Chinatown.

ΚΕΦ.2 Ο ΤΟΠΟΣ

Η επεξεργασία από τους γεωγράφους και τους ανθρωπολόγους της έννοιας του «τόπου» οδήγησαν στη δεκαετία του '70 στην ανάδυση μίας θεώρησης που συνδέει το χώρο με τη δράση των ανθρώπων (Καυτατζόγλου 1999). Ο «τόπος» εμπριέχει την ιδιαίτερη σύνθεση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων, πολλές από τις οποίες έχουν τις αναφορές τους και εκτείνονται πολύ πέρα από το συγκεκριμένο τόπο. Τα γεωγραφικά δεδομένα προσλαμβάνουν δευτερεύουσα σημασία, καθώς το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες καθορίζουν τελικά την ταυτότητα του τόπου.

Ως κοινωνικά παραγόμενο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το χώρο και στην περίπτωση της οδού Κεραμεικού. Η ταυτότητα του δρόμου, όπως και κάθε άλλης χωρικής ενότητας, βασίζεται σε μία σειρά αλληλεπιδρώντων παραγόντων που σχετίζονται με την παρουσία διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, με την ανάπτυξη πλέγματος οικονομικών δραστηριοτήτων, με πολιτικές επιλογές καθώς και με ιστορικές συγκυρίες. Οι παράγοντες αυτοί συνδέονται με δομές διαφόρων ειδών και ιεραρχήσεων που εξελίσσονται και μεταλλάσσονται μέσα στο χρόνο, επηρεάζοντας ανάλογα και τη δομή του αστικού χώρου. Μέσα από τη ζύμωση των επιμέρους σχέσεων της κοινωνίας πλάθεται αντίστοιχα και η ταυτότητα του τόπου.

Προκειμένου να σκιαγραφήσουμε την ταυτότητα της οδού Κεραμεικού επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στην ανάπτυξη συγκεκριμένων θεματικών ενοτήτων που θεωρούμε ότι καλύπτουν επαρκώς τη σχέση των ανθρώπων με τον αστικό χώρο.

Προσπαθούμε να διερευνήσουμε αόρατες πτυχές από τη ζωή της πόλης, πτυχές που δεν εντοπίζονται με απλή παρατήρηση, αλλά απαιτούν μία πιο διεισδυτική ματιά στο «εσωτερικό» του δρόμου.

Μέσα λοιπόν από τη σκοπιά των ανθρώπων και των μεταξύ τους σχέσεων, δίνεται έμφαση στην ιστορία του δρόμου και της γύρω περιοχής, στην ανάμιξη διαφορετικών ομάδων στο χώρο κάτι που δημιουργεί ένα πολυσύνθετο μωσαϊκό, στις άτυπες δραστηριότητες και τέλος στη δομή και λειτουργία του δημόσιου χώρου.

2.1. Η ιστορία

Η ιστορία της οδού Κεραμεικού συνδέεται άμεσα με την ιστορία ολόκληρης της συνοικίας του Μεταξουργείου.

Η επιλογή για τη χάραξη της οδού τοποθετείται χρονικά στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Η ιστορία των δύο αιώνων που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα αποτυπώνεται εύγλωττα στον αστικό χώρο. Οι κάτοικοι, οι χρήσεις, τα κτίρια και οι δομές, όπως αυτά υφίστανται σήμερα, δίνουν πληροφορίες για τις αστικές διεργασίες και μεταλλαγές που έχουν προηγηθεί. Η σημερινή οδός Κεραμεικού συμπυκνώνει όλο το φάσμα των στοιχείων εκείνων που σημάδεψαν, άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο, την ιστορία του τόπου.

Σύμφωνα με το σχέδιο των Κλεάνθη και Σάουμπερτ και το σχέδιο του Κλέντσε, τα ανάκτορα χωροθετούνται στην Ομόνοια και στον αρχαιολογικό χώρο Θησείου - Κεραμεικού αντίστοιχα. Η προδιαγραφόμενη εξέλιξη του Μεταξουργείου σε ζώνη κεντρικών αστικών λειτουργιών κινητοποιεί τις αγορές γης. Η τελική όμως απόφαση για την ανέγερση των ανακτόρων στο αντιδιαμετρικά αντίθετο άκρο της πόλης «πάγωσε» τις εξελίξεις στην περιοχή (Αγριαντώνη, Χατζηγιάννου 1995). Οι κατοικίες που κατασκευάζονται, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις εγκαταλείφθηκαν από τους αρχικούς εύπορους ιδιοκτήτες, κρατάνε ζωντανό για ένα διάστημα το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της κατοικίας στην περιοχή. Η εγκατελειμμένη οικία Προβελέγγιου (αρχικά Μπότσαρη), στη γωνία Κεραμεικού και Μυλλέρου, αποτελεί μάρτυρα αυτής της φάσης που ουσιαστικά διήρκεσε περίπου είκοσι χρόνια (Αγριαντώνη, Χατζηγιάννου 1995).

Καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα εξέλιξη του Μεταξουργείου αποδεικνύεται η έλλειψη πρόβλεψης στα πρώτα σχέδια για την Αθήνα χώρων για παραγωγικές δραστηριότητες. Η λύση στο θέμα αυτό δίνεται με την εγκατάσταση παραγωγικών μονάδων σε περιοχές της πόλης όπου κάτι τέτοιο δεν έρχεται σε σύγκρουση με τις προβλεπόμενες από τους σχεδιασμούς χρήσεις και όπου οι αξίες της γης διατηρούνται σε χαμηλά επίπεδα. Η περιοχή δυτικά του άξονα της οδού Αθηνάς προσφέρεται για κάτι τέτοιο.

Στο πλαίσιο αυτό, ιδρύεται το 1852 από τη γαλλική εταιρεία «Βραμπέ» το μεταξουργείο, από το οποίο παίρνει και το όνομά της η συνοικία. Η λειτουργία του μεταξουργείου επρόκειτο να έχει μακροσκοπικές επιπτώσεις στο μέλλον της περιοχής και αυτό γιατί ενίσχυε ορισμένες τάσεις μεγάλης διάρκειας που είχαν ήδη εγγραφεί στη δομή της πόλης.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1856 εγκαθίσταται στην Κεραμεικού το Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα, που μερικά χρόνια αργότερα θα μεταφερθεί στη γωνία Πειραιώς και Μυλλέρου. Το Ορφανοτροφείο ιδρύει επί της Μυλλέρου εργαστήρια για την επαγγελματική εκπαίδευση των τροφίμων του.

Το μεταξουργείο και τα εργαστήρια του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, σε συνδυασμό με το εργοστάσιο παραγωγής φωταερίου και τη λαχαναγορά στο Γκάζι,

αποτελούν τον πρώτο παραγωγικό πόλο στην πρωτεύουσα. Σταδιακά το Μεταξουργείο γίνεται ο τόπος εργασίας πολλών Αθηναίων, ανδρών και γυναικών, που κινούνται καθημερινά προς την περιοχή, περνώντας εκεί ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους.

Από τη δεκαετία του 1870, η αυξημένη ζήτηση στέγης οδηγεί σε δυναμική είσοδο της κατοικίας στο Μεταξουργείο. «Η υποβαθμισμένη ήδη ταυτότητα της [περιοχής], αλλά και ο χαρακτήρας της νέας ζήτησης (μάζες μεταναστών, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, από την ύπαιθρο και τις επαρχιακές πόλεις) συντέιναν ώστε να διαμορφωθεί μία λαϊκή συνοικία με μικρά και ταπεινά σπίτια» (Αγριαντώνη, Χατζηϊωάννου 1995: 165). Στο εξής οι παραγωγικές δραστηριότητες συνδυάζονται στο χώρο με λαϊκή- μικροαστική κατοικία. Κάποια λιγοστά δείγματα αστικών κατοικιών μαρτυρούν μία ιστορία κάθε άλλο παρά γραμμική.

Τις δεκαετίες του '50 και του '60 οι αυξημένες στεγαστικές ανάγκες από την αστικοποίηση του πληθυσμού καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από τις πολυκατοικίες που ανοικοδομούνται με το σύστημα της αντιπαροχής. Η τάση αυτή επηρεάζει και το Μεταξουργείο, σε πιο περιορισμένο βαθμό όμως απ' ότι άλλες κεντρικές συνοικίες της Αθήνας, για λόγους που συνδέονται με το μέγεθος των οικοπέδων, τη στενότητα των δρόμων και το ενδεχόμενο ανεύρεσης αρχαιολογικών λειψάνων που θα ανέστειλαν ή θα δυσκόλευαν την οικοδόμηση (Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος ΕΠΕ κ.α. 1991). Τις δεκαετίες αυτές γίνεται και η ανέγερση των περισσότερων πολυκατοικιών που υπάρχουν σήμερα στην Κεραμεικού. Με την κατασκευή πολυκατοικιών ενισχύεται η χρήση της κατοικίας, χωρίς όμως αυτό να δημιουργεί σοβαρές πιέσεις σε βάρος των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η περιοχή εξακολουθεί να είναι μικροαστική, όπου η κατοικία συνυπάρχει με μικρές βιοτεχνίες, συνεργεία αυτοκινήτων, αποθήκες χονδρεμπορίου, κ.α.

Η σύνθεση του πληθυσμού παρουσιάζει σημαντική αλλαγή στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν οικογένειες μουσουλμάνων της Θράκης μετεγκαθίστανται στην Αθήνα και ειδικότερα στο δυτικό τμήμα του Μεταξουργείου, σε προπολεμικές κατοικίες με αυλή. Συγκεντρώσεις μουσουλμανικών οικογενειών διαμορφώνονται στις οδούς Σαλαμίνας, Σφακτηρίας, Μυκάλης, Πλαταιών (Κουτρολύκου 1999).

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90, το Μεταξουργείο μπαίνει σε μία νέα φάση μεταλλαγών. Η ενίσχυση του κέντρου με μεγάλα έργα συνοδεύεται από τη δημιουργία νέων αγορών γης. Τα αποτελέσματα της «αναβάθμισης» κεντρικών περιοχών, όπως ο Ψυρρής και το Εμπορικό Τρίγωνο, εντείνουν το ενδιαφέρον και για το Μεταξουργείο.

Νέες χρήσεις εισέρχονται στην Κεραμεικού, όπως κέντρα διασκέδασης, εστιατόρια, θέατρα. Οι πεζοδρομήσεις τμημάτων του οδικού δικτύου και οι εκκαθαρίσεις ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων είναι μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου για την «αναβάθμιση» της περιοχής, που έδωσε ώθηση στη διαδικασία του «εξευγενισμού» (gentrification).

Η μελέτη «Σύστημα Τραμ για την Ιστορική Αθήνα» που εκπονήθηκε το 1990 προβλέπει τη δημιουργία κυκλικών γραμμών γύρω από το κέντρο της Αθήνας. Σύμφωνα με τις προτάσεις της μελέτης το τραμ διέρχεται από την πεζοδρομημένη Κεραμεικού. Η πρόταση αυτή ενσωματώνεται σε μελέτη του 1993 (Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος ΕΠΕ κ.α. 1993), η οποία περιλαμβάνει προτάσεις για τη ζώνη του Δημόσιου Σήματος μεταξύ των οδών Πλαταιών και Σαλαμίνας και για τη ζώνη του ιστορικού μεταξουργείου.

Σημαντική εξέλιξη για την Κεραμεικού είναι η εφαρμογή μέρους των προτάσεων για τη ζώνη του ιστορικού μεταξουργείου, οι οποίες προέβλεπαν εκκαθάριση των οικοδομικών τετραγώνων που περιβάλλονται από τις οδούς

Κεραμεικού, Μυλλέρου, Μεγ.Αλεξάνδρου και Γιατράκου από όλα τα κτίσματα, με στόχο την ανάδειξη του μεταξουργείου και της οικίας Προβελέγγιου. Με την υλοποίηση της πρότασης αυτής αφ' ενός απομακρύνεται από την Κεραμεικού ένα μεγάλο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων που φιλοξενούνταν έως πρότινος εκεί (συνεργεία, καταστήματα λιανικού εμπορίου, κ.α.) και αφ' ετέρου δημιουργείται ένας μεγάλος δημόσιος υπαίθριος χώρος στην καρδιά της συνοικίας με άμεση επίδραση στις γύρω χρήσεις.

Από την άλλη πλευρά, το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα από την Ανατολική Ευρώπη, τα Βαλκάνια, την Ασία και την Αφρική που εκδηλώνεται επίσης από τη δεκαετία του '90, δίνει νέα δυναμική στην Κεραμεικού, τόσο ως περιοχή κατοικίας, όσο και ως περιοχή οικονομικών δραστηριοτήτων, μεταβάλλοντας το χαρακτήρα της.

2.2. Το ανθρώπινο μωσαϊκό

Ακόμα και ένα βιαστικό πέρασμα από την οδό Κεραμεικού αρκεί για να αντιληφθεί κανείς ότι εκεί συνυπάρχουν όλα και όλοι. Άνθρωποι κάθε ηλικίας, εθνικότητας, οικονομικής κατάστασης, άνθρωποι με διαφορετικά ενδιαφέροντα, με διαφορετικό παρελθόν και διαφορετικό παρόν, ζουν και κινούνται στο ίδιο δρόμο. Πρόκειται για έναν τόπο πολυσυλλεκτικό, τόπο συνάντησης διασταυρωνόμενων κινήσεων και άτυπων επαφών μεταξύ μεταναστών και μικροαστών, φοιτητών και εργαζόμενων, νέων και ηλικιωμένων. Άλλωστε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της η περιοχή αποτελούσε σημείο συνάντησης διαφορετικών ομάδων πληθυσμού που είτε κατοικούσαν, είτε εργάζονταν, είτε ψώνιζαν, είτε ψυχαγωγούνταν, είτε απλά διέρχονταν από εκεί. Η ανάμιξη των ανθρώπων αυτών δημιουργεί ένα πολυδιάστατο κοινωνικό μωσαϊκό, με πολλές κοινωνικές και οικονομικές διαβαθμίσεις.

Το κοινωνικό αυτό ψηφιδωτό αποτυπώνεται στην πόλη με μικρά χωρικά πυκνώματα ομάδων και χρήσεων, όπου κανείς συναντά μικροπεριοχές – ψηφίδες με μεγαλύτερη παρουσία ορισμένων ομάδων ή μεγαλύτερη ένταση σε ορισμένες χρήσεις και άλλες περιοχές με διαφορετικές εντάσεις και ιδιαιτερότητες: μικροπεριοχές με κατοικίες χαμηλών οικονομικών στρωμάτων (δυτικό τμήμα Κεραμεικού), μικροπεριοχές με κατοικίες μεσαίων και ανώτερων οικονομικών στρωμάτων (Σαλαμίνας μεταξύ Κεραμεικού και Γρανικού, Γρανικού), μικροπεριοχές όπου κυριαρχεί η εγκατάλειψη (Ιάσωνος μεταξύ Κεραμεικού και Αγησιλάου, το οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ Κεραμεικού, Σαλαμίνας, Λεωνίδου, Θερμοπυλών), μικροπεριοχές με καταστήματα Κινέζων (Ακαδήμου), μικροπεριοχές με συγκεκριμένες χρήσεις (οίκοι ανοχής στην Ιάσωνος, θέατρα στην Ακαδήμου, εστιατόρια και bar στην Κεραμεικού απέναντι από την πλατεία Αυδή, νυχτερινά κέντρα στην Ιερά Οδό, τυπογραφεία στην Κεραμεικού από την πλατεία Αυδή έως τη Δεληγιώργη). Τα πυκνώματα αυτά στο χώρο ευνοούν την ανάπτυξη ιδιαίτερων σχέσεων μεταξύ των κατοίκων, τη δημιουργία πυρήνων εμπορίου με παραπλήσια είδη, αλλά και πόλων διασκέδασης και αναψυχής, διαμορφώνοντας έτσι εντάσεις και υφέσεις στον αστικό χώρο.

Ωστόσο, κύριο χαρακτηριστικό των χωρικών αυτών πυκνωμάτων είναι ότι δεν αποκλείουν μειονότητες από το εσωτερικό τους.

Άλλοτε πάλι επικρατεί μία πιο ασαφής κατάσταση, όπου καμία ομάδα δεν «κυριαρχεί» και όπου η συνύπαρξη ολοκληρώνεται χωρίς εντάσεις ή πιέσεις προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Η πλειοψηφία των πολυκατοικιών της Κεραμεικού αποτελούν απτά παραδείγματα της συνύπαρξης διαφορετικών ομάδων στην πόλη. Μία ματιά και μόνο

στα ονόματα των ενοίκων που σημειώνονται στα κουδούνια της εισόδου αποδεικνύει ότι η αθηναϊκή πολυκατοικία είναι ένας πολυσυλλεκτικός οργανισμός, ένα μικρότερο ψηφιδωτό μέσα στο μεγάλο ψηφιδωτό της πρωτεύουσας: ονόματα ελληνικά μαζί με αλβανικά, πολωνέζικα και πακιστανικά.

Σήμερα, και ενώ η ξενοφοβία και οι εκδηλώσεις ρατσισμού απέναντι στους ξένους αποκτούν σημαντικές διαστάσεις, η συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων και η κοινή εμπειρία στον αστικό χώρο συμβάλλουν, πιθανά, στη μείωση ακραίων φαινομένων αστικής βίας. Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση παίζουν τα καταστήματα των Ινδών, των Κινέζων, των Γεωργιανών, των Ρώσων και άλλων ξένων που βρίσκονται επί της Κεραμεικού (αλλά και στους γύρω δρόμους) προς το κέντρο. Τα καταστήματα αυτά, εκτός από το γεγονός ότι επιτρέπουν τη διατήρηση των πολιτισμικών συνηθειών και την επικοινωνία μεταξύ των μελών μίας εθνικής κοινότητας, συμβάλλουν στην αναγνώριση του «άλλου» μέσα στην πόλη (Koutrolίκου 2004β: 13). Ο Κινέζος που δέχεται τις υπηρεσίες του Πακιστανού κομμωτή σε κουρείο της περιοχής, αλλά και οι Ρουμάνοι που συχνάζουν σε καφενείο ντόπιων είναι δύο μικρά παραδείγματα «γέφυρας» ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες, είναι μέρος των σχέσεων που πλέκονται μέσα στο πολυεθνικό ψηφιδωτό της πόλης. Οι σχέσεις αυτές, απλές και καθημερινές, αν και συνήθως δεν είναι ιδιαίτερα στενές, ενισχύουν την ανεκτικότητα απέναντι στο διαφορετικό, ενώ παράλληλα εντατικοποιούν τη διαδικασία ενσωμάτωσης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία.

Τους δεσμούς ανάμεσα στις ψηφίδες του μωσαϊκού ενισχύουν οι σχέσεις των μικρών παιδιών. Το παιχνίδι στην πλατεία Αυδή, στα πεζοδρόμια κάτω από τις στοές των πολυκατοικιών και στις πεζοδρομημένες παρόδους διαμορφώνει γόνιμο έδαφος για την καλλιέργεια επαφών ανάμεσα στους ενήλικες, ενώ παράλληλα –και αυτό είναι ίσως το πιο σημαντικό– διαμορφώνει τις προϋποθέσεις, ώστε οι μελλοντικές γενιές να αναγνωρίζουν το διαφορετικό ως κομμάτι του ίδιου κόσμου.

Η ανάμιξη των ανθρώπων στο χώρο εκδηλώνεται με ανάλογο τρόπο τόσο στις υφιστάμενες χρήσεις, όσο και στα φυσικά χαρακτηριστικά του δομημένου περιβάλλοντος.

Η κατοικία συνυπάρχει με τη βιοτεχνία, τα γραφεία, το εμπόριο, τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες όλων ειδών, τον αγοραίο έρωτα, τα ναρκωτικά και τις υπηρεσίες συγκοινωνιών και μεταφορών.

Από την άλλη πλευρά, οι μονώροφες μέτριας κατάστασης προπολεμικές κατοικίες των μουσουλμάνων της Θράκης διαδέχονται στο χώρο το νυχτερινό κέντρο «Κεραμεικός», το πολυώροφο μονολιθικό κτίριο της ΔΕΗ, τα πολυτελή εστιατόρια της πλατείας Αυδή, το μικρό συνοικιακό καφενείο στη γωνία της Ακαδήμου, την αντικρινή μεταπολεμική πολυκατοικία, τα νεοκλασικά της «ανοχής» στην Ιάσονος και την εκκλησία των Αντβεντιστών της 7^{ης} Ημέρας (βλ. χάρτη 2). Η κοινωνική πολυπλοκότητα διαμορφώνει ένα σύνθετο αστικό τοπίο.

Αν και η επικρατούσα άποψη μεταξύ των ανθρώπων της περιοχής είναι ότι η συμβίωση είναι αρμονική, σε επιτόπιες συζητήσεις ακούγονται απόψεις που αποκαλύπτουν το πόσο ευαίσθητες είναι οι ισορροπίες. Εργαζόμενη σε θέατρο επιθυμεί τη λειτουργία και άλλων θεατρικών αιθουσών στην περιοχή. Από την άλλη, ιδιοκτήτης χαλκουργείου δυσανασχετεί με τις κοσμικές εκδηλώσεις που φιλοξενούνται σε γειτονικό κτίριο, ενώ μουσουλμάνος από τη Θράκη, πρώην κάτοικος της περιοχής, σχολιάζει αρνητικά την παρουσία οικογενειών από την Αλβανία στην περιοχή. Οποιαδήποτε λοιπόν σκέψη, πρόταση ή παρέμβαση για την οδό Κεραμεικού, αλλά και γενικότερα για την περιοχή του Μεταξουργείου, πρέπει να γίνεται με πολύ προσοχή, συνυπολογίζοντας όλες τις δυναμικές και τις υποβόσκουσες εντάσεις.

2.3. Το άτυπο

Η δυναμική που αναπτύσσεται στον αστικό χώρο στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε άτυπες σχέσεις και καταστάσεις, τόσο με τη διάσταση του μη κανονικού, όσο και με τη διάσταση του ανεπίσημου. Το άτυπο, είτε αφορά στις εργασιακές σχέσεις, είτε αφορά στη διαδικασία παραγωγής, είτε στη στέγαση, αποτελεί σημαντικό μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης για μεγάλες ομάδες στις ελληνικές πόλεις. Η βαρύτητα του άτυπου είναι συχνά εξίσου σημαντική με αυτή του τυπικού, του κανονικού ή του επίσημου και κατ' επέκταση δεν μπορεί παρά να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη διαδικασία του σχεδιασμού.

Μεγάλο μέρος των σχέσεων και δραστηριοτήτων που εκτυλίσσονται στην Κεραμεικού είναι άτυπες. Η ποσοτική διάσταση του άτυπου δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ακρίβεια, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ενδεικτικά και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να οδηγήσουν σε γενικεύσιμα συμπεράσματα.

Ως προς τις εργασιακές σχέσεις, συμβοηθούντα ή μη αμειβόμενα μέλη οικογενειών, μετανάστες, μειονότητες και γυναίκες καταλαμβάνουν ρόλους σημαντικούς, αλλά ανεπίσημους ή μη κανονικούς. Η ιστορία επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές στις περισσότερες από τις επιχειρήσεις που εξετάστηκαν στην επιτόπια έρευνα: στο χαλκουργείο του Ηλία τακτικά «βοηθά» ο συνταξιούχος πατέρας του, ο Στέφανος «βοηθά» μετά τη δουλειά στο καφενείο του θείου του, ο Αλί, από κάποια χώρα της Ασίας, τρυπώνει στο φασονατζίδικο του Χρίστου περιστασιακά, ενώ σε περιόδους με μεγάλο φόρτο εργασίας βοηθάνε στη δουλειά και τα δύο παιδιά του Χρίστου, η μεσόκοπη γυναίκα από την Αλβανία φροντίζει ηλικιωμένο γέροντα που ζει σε πολυκατοικία της Κεραμεικού, ενώ η γειτόνισσα του Δημήτρη δέχεται «πελάτες» σε ένα ξενοδοχείο της περιοχής (Βαταβάλη 2004β).

Αλλά το άτυπο κατέχει σημαντική θέση και στη διαδικασία παραγωγής. Οι άτυπες διασυνδέσεις που αναπτύσσονται με το σύστημα των υπεργολαβιών και του φασόν γίνονται οργανικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών σημείων της πόλης. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση πλεκτηρίου που δέχεται παραγγελίες από μεγάλη εταιρεία ενδυμάτων με έδρα τη Μεταμόρφωση και το οποίο με τη σειρά του κάνει παραγγελίες σε άτομα που δουλεύουν φασόν στο σπίτι στα Πατήσια, το Περιστέρι και τη Χαλκηδόνα.

Από την άλλη πλευρά οι καταλήψεις στέγης είναι μία ακόμα άτυπη μορφή σχέσεων που χαρακτηρίζει την καθημερινότητα της Κεραμεικού. Όπως αναφέρουν κάτοικοι της περιοχής, οι περισσότεροι καταληψίες είναι αλλοδαποί. Πάντως φαίνεται ότι η κατάληψη στέγης είναι «μία συνηθισμένη μορφή οικειοποίησης των άδειων σπιτιών στην περιοχή, η οποία πολλές φορές είναι εν γνώση των κατοίκων» (Κουτρολύκου 1999). Είναι μία πραγματικότητα που επηρεάζει την κοινωνική σύσταση της περιοχής, αλλάζοντας συχνά τη συμπεριφορά των πιο μόνιμων κατοίκων. Το πλήθος των εγκατελειμμένων κτισμάτων αποτελεί λύση προσωρινή ή κάπως πιο μόνιμη για αστέγους ή οικονομικά αδύνατους. Ωστόσο η εικόνα αρκετών ερμητικά κλειστών κτιρίων με τούβλα, ξύλα και συρματοπλέγματα να φράζουν πόρτες και παράθυρα είναι «μέτρα άμυνας» των ιδιοκτητών απέναντι στους εν δυνάμει καταληψίες.

2.4. Ο δημόσιος χώρος

Ο δημόσιος χώρος της Κεραμεικού έχει πολλές ποιότητες και διαβαθμίσεις τόσο ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά του, όσο και ως προς τη λειτουργία του.

Οι διαβαθμίσεις του δημόσιου χώρου αποκτούν νόημα μόνο μέσα από τη βίωση του χώρου, την καθημερινή ή περιστασιακή χρήση του στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής. Διότι ο δημόσιος χώρος, ανεξάρτητα από τα φυσικά χαρακτηριστικά του, είναι πραγματικά δημόσιος όταν γίνεται φορέας της δημόσιας ζωής, με όλες τις διαβαθμίσεις που και αυτή παρουσιάζει.

Ο δημόσιος χώρος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της δημόσιας σφαίρας, τόπος συνάντησης, ανταλλαγής, διαμόρφωσης της δημόσιας ζωής. Είναι ο χώρος τον οποίο μοιράζονται, αλλά και συνυπάρχουν –συχνά από ανάγκη- οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες: οι εργαζόμενοι στο δρόμο για τη δουλειά, ένας Κινέζος που ξεφορτώνει εμπορεύματα από ένα φορτηγάκι, η ηλικιωμένη γυναίκα στο παράθυρό της, μία ομάδα ανδρών που κουβεντιάζουν έξω από έναν οίκο ανοχής, τα παιδιά των μεταναστών που παίζουν μπάλα στο πεζοδρόμιο, ένας νεαρός που περιμένει το λεωφορείο στη στάση, μία παρέα μεταναστών στα παγκάκια της πλατείας, οι θεατές του θεάτρου, οι θαμώνες του καφενείου. Όλοι εκτίθενται και όλοι συμμετέχουν στην αστική εμπειρία. Μέσα από αυτή την εμπειρία γεννιέται και η ανοχή για το διαφορετικό, με παράλληλη άμβλυνση των κοινωνικών ετεροτήτων.

Ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά του υπαίθριου δημόσιου χώρου στη ζώνη της Κεραμεικού, η νεοκλασική ρυμοτομία, με την επανάληψη στοιχείων, καθιστά προβλέψιμη τη χωρική εμπειρία. Αν όμως ξεφύγει κανείς από τον ιστό των κάθετων και παράλληλων δρόμων που δημιούργησαν οι σχεδιαστές του 19^{ου} αιώνα, θα διακρίνει μία σειρά από στενά ή αδιέξοδα δρομάκια, περάσματα μέσα από οικοδομικά τετράγωνα και μικρά πλατώματα. Οι σχηματισμοί αυτοί του χώρου ξεφεύγουν από την κανονικότητα του νεοκλασικού σχεδιασμού, διαμορφώνοντας ενδιάμεσους χώρους που «ανταποκρίνονται σε εκείνους τους μεταβατικούς κοινωνικούς σχηματισμούς οι οποίοι, τελικά, επιτρέπουν τη συγκρότηση των ατόμων σε σύνολο» (Κοσμάκη, Λουκόπουλος 1982: 112).

Για ορισμένους –ίσως λίγους- ο υπαίθριος δημόσιος χώρος της πόλης είναι ουσιαστικό κομμάτι της καθημερινότητάς τους. Δεν είναι απλά ο χώρος που μεσολαβεί ανάμεσα σε αφετηρίες και προορισμούς, δεν είναι μόνο χώρος κατανάλωσης και θεάματος. Για την Αθήνα, όπως και για πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, αυτοί που βιώνουν τον υπαίθριο δημόσιο χώρο είναι κυρίως οι μετανάστες. Σπρωγμένοι έξω από τα, συχνά, αβίωτα σπίτια τους, αλλά και επειδή είναι συχνά φορείς ζωντανών ακόμα παραδόσεων συλλογικής ζωής, παρέχουν δείγματα οικειοποίησης ακόμα και ιδιαίτερα αφιλόξενων υπαίθριων δημόσιων χώρων (Σταυρίδης 2001).

Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, δραστηριότητες πιο ιδιωτικές επεκτείνονται εκτός του οίκου. Ρούχα και κουβέρτες απλωμένες στα συρματοπλέγματα του απέναντι οικοπέδου, δύο πλαστικές καρέκλες και απογευματινή συζήτηση ενός ζευγαριού στο πεζοδρόμιο, η εξώπορτα είναι ανοιχτή και δύο νήπια παίζουν στα σκαλιά. Ο δημόσιος χώρος είναι πολύτιμος. Καλύπτει ανάγκες απλές και καθημερινές, που για άλλους είτε δεν υφίστανται, είτε καλύπτονται με άλλους τρόπους.

Μπορεί ο χώρος να μην είναι ευχάριστος, να έχει σωρούς από σκουπίδια, σπασμένα πεζοδρόμια, σταθμευμένα αυτοκίνητα, αλλά δεν υπάρχει εναλλακτική λύση. Έτσι λοιπόν ο δημόσιος χώρος της Κεραμεικού, με τα σημερινά χαρακτηριστικά του, με τις δυνατότητες, τις ελαστικότητες και τις ελευθερίες που - ακόμα- προσφέρει, γίνεται και αυτός μέσο ενσωμάτωσης για τους μετανάστες και τους οικονομικά ασθενείς.

Αυτός ο δημόσιος χώρος δεν υπαγορεύει τρόπους συμπεριφορές, ούτε επιβάλλει συνήθειες. Η αίσθηση που αποκομίζει κανείς είναι ότι όλοι μπορούν να

συμμετάσχουν με τη δική τους ιδιαίτερη ταυτότητα στη δημόσια ζωή. Όλες οι κοινωνικές ομάδες έχουν το δικαίωμα να εκφραστούν, δικαίωμα που σε άλλους χώρους της πόλης δεν αναγνωρίζεται.

Μέσα στο δημόσιο χώρο αναπτύσσονται κεντρικότητες, παράγονται εντάσεις. Στη διασταύρωση της Κεραμεικού με την Πλαταιών τα δημόσια τηλέφωνα στα δύο ψιλικάτζίδικα συγκεντρώνουν τις απογευματινές ώρες μετανάστες για να επικοινωνήσουν με τις οικογένειες τους. Το σταυροδρόμι αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Γίνεται σημείο συνάντησης, σημείο όπου πάντα θα υπάρχει κάποιος που θα θέλει να μοιραστεί τα νέα της οικογένειας ή που θα θέλει να πληροφορηθεί για την κατάσταση στην πατρίδα.

Αντίστοιχες εντάσεις παράγονται από τα τοπόσημα της οδού ή του άμεσου περιβάλλοντός της: το κτίριο του μεταξουργείου, το κτίριο της ΔΕΗ, η βόρεια όψη της Ακρόπολης, οι καμινάδες στο Γκάζι. Η ιστορική φόρτιση, αλλά και η μοναδικότητα του ρόλου τους μέσα στην πόλη δημιουργεί σημεία αναφοράς μέσα στο χρόνο και το χώρο. Σημεία αναφοράς σταθερά για τους περισσότερους, γύρω από τα οποία πλέκεται μέρος της δημόσιας ζωής.

Άλλοτε πάλι η δημόσια ζωή εκτυλίσσεται σε κλειστούς χώρους που συνήθως απευθύνονται σε πιο περιορισμένο κοινό, απ' ότι ο υπαίθριος χώρος. Πρόκειται για μέρος του δημόσιου χώρου με μικρότερο βαθμό προσπελασιμότητας. Το «Κέντρο Κινεζικού Πολιτισμού και Επικοινωνίας», η «Στέγη Πυρσογιαρνιτών» και τα γραφεία της τοπικής οργάνωσης της Νέας Δημοκρατίας είναι μερικοί μόνο από τους χώρους που έχουν δημόσιο χαρακτήρα, αλλά πρακτικά αποκλείουν όλους όσους δεν σχετίζονται με τις δραστηριότητές που στεγάζονται σε αυτούς.

Πολλοί τέτοιοι χώροι υπάρχουν στη ζώνη της Κεραμεικού (βλ. χάρτη 2). Η πυκνότητά τους αυξάνεται προς το κέντρο, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις η λειτουργία τους είναι υπερτοπικής εμβέλειας. Απευθύνονται σε ανθρώπους με κοινή εθνική ή τοπική καταγωγή, θρησκεία, πολιτικές πεποιθήσεις ή ενδιαφέροντα και η σημασία τους είναι πολλαπλή. Είναι χώροι επικοινωνίας, έκφρασης και δράσης των μελών μίας ομάδας. Στην περίπτωση που οι χώροι αυτοί απευθύνονται σε ομάδες μεταναστών, τότε συχνά η λειτουργία τους στρέφεται γύρω από την ευκολότερη προσαρμογή τους -ιδιαίτερα για τους νεοαφιχθέντες- στη ζωή της Αθήνας. Στις υπηρεσίες που προσφέρονται συμπεριλαμβάνεται υλικό για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, πληροφορίες για νέες θέσεις εργασίας και για κατοικίες προς ενοικίαση, υποδομή τηλεπικοινωνιών.

Αντίστοιχα, μέρος του δημόσιου χώρου είναι τα καταστήματα, τα θέατρα, τα εστιατόρια και τα καφενεία. Και σε αυτούς τους χώρους εκτυλίσσεται μέρος της δημόσιας ζωής. Διαφορετικές ομάδες ανθρώπων κινούνται και στους χώρους αυτούς. Άλλοτε πρόκειται για περαστικούς ή επισκέπτες της περιοχής, άλλοτε για ανθρώπους που συχνάζουν εκεί και άλλοτε για μόνιμους κατοίκους που διατηρούν μία πιο σταθερή σχέση με τους χώρους αυτούς.

Στο σημείο αυτό δεν μπορεί κανείς παρά να αναφερθεί στα καφενεία της περιοχής. Πρόκειται για συνοικιακά καφενεία, με αποκλειστικά ανδρικό πληθυσμό, ένα από τα οποία είναι αραβικό. Τα περισσότερα από τα καφενεία βρίσκονται στη γωνία του οικοδομικού τετραγώνου –μία καθόλου τυχαία επιλογή. Γίνονται σημείο αναφοράς για κατοίκους και επισκέπτες, ιδιαίτερα μάλιστα τις νυχτερινές ώρες, όταν αποτελούν τη μοναδική εστία ζωής στο δρόμο.

Όσον αφορά στα καταστήματα των μεταναστών, αυτά διαμορφώνουν μαζί με τους υπόλοιπους χώρους συγκέντρωσης των εθνικών κοινοτήτων ένα πλέγμα

δημόσιας ζωής, τμήματα του οποίου ταυτίζονται με το πλέγμα δημόσιας ζωής άλλων ομάδων, σχηματίζοντας ένα ιδιόμορφο αστικό παλίμψηστο.

ΚΕΦ.3 ΜΕΤΑΞΥ «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ» ΚΑΙ «ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗΣ»

Η οδός Κεραμεικού, όπως και το μεγαλύτερο μέρος του Μεταξουργείου περιγράφεται σε συζητήσεις για την πόλη ως μία «υποβαθμισμένη περιοχή» (Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 1993). «Υποβαθμισμένη» χαρακτηρίζουν την περιοχή του και πολλοί από τους κατοίκους της. Την ίδια αντίληψη έχουν και οι επίσημες – δημοτικές- αρχές (City of Athens 2004, Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος ΕΠΕ κ.α. 1991).

Αναμφισβήτητα η ζώνη γύρω από την οδό Κεραμεικού αντιμετωπίζει πολλά και σοβαρά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά συνοψίζονται ως εξής:

- Απαξίωση και εγκατάλειψη του οικιστικού αποθέματος και ελλείψεις στην υποδομή κυρίως των παλιών κτιρίων (χώροι υγιεινής, θέρμανση, κτλ).
- Έλλειψη οργανωμένων δημόσιων χώρων και επαρκούς αστικού εξοπλισμού.
- Έλλειψη πρασίνου, με άμεσες επιπτώσεις στο μικροκλίμα της περιοχής.
- Κατάληψη μεγάλου μέρους του δημόσιου χώρου από σταθμευμένα αυτοκίνητα. Υπάρχουν μάλιστα πολλά εγκατελειμμένα οχήματα, σε κακή μάλιστα κατάσταση.
- Προβλήματα στη στάθμευση οχημάτων για φορτοεκφόρτωση για επαγγελματικούς λόγους. Το πρόβλημα αυτό σχετίζεται με το είδος των χρήσεων, αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι οι ίδιες οι χρήσεις δεν προκαλούν τέτοια όχληση ώστε να επιβάλλεται η απομάκρυνσή τους από την περιοχή.
- Ηχορύπανση από τη διερχόμενη κυκλοφορία, ιδιαίτερα στους κάθετους ως προς την Κεραμεικού δρόμους.
- Δυσχέρειες στην κίνηση των πεζών. Σε αρκετά σημεία τα πεζοδρόμια είναι στενά ή καταλαμβάνονται από σταθμευμένα οχήματα και από επέκταση των παρόδιων χρήσεων σε αυτά.
- Οι υφιστάμενες χρήσεις είναι τέτοιες, ώστε τις βραδινές και νυχτερινές ώρες υπάρχουν τμήματα της ζώνης της Κεραμεικού που νεκρώνουν, κάτι που επηρεάζει το αίσθημα ασφάλειας.

Τα προβλήματα αυτά απαντώνται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στις περισσότερες περιοχές της Αθήνας. Αρκεί να αναφέρει κανείς το παράδειγμα της Κυψέλης και του Παγκρατίου, ή ακόμα και το Εμπορικό Τρίγωνο της Αθήνας. Το πρόβλημα εκείνο που παρουσιάζει μεγάλη ένταση στην Κεραμεικού είναι η εγκατάλειψη και η φθορά των κτιρίων, αλλά και πάλι υπάρχουν περιοχές της Αθήνας που παρουσιάζουν σημαντική εγκατάλειψη του κτιριακού αποθέματος.

Ωστόσο, για περιοχές της Αθήνας που έχουν παραπλήσια προβλήματα με την Κεραμεικού δεν χρησιμοποιείται στην ίδια έκταση ο χαρακτηρισμός της «υποβάθμισης», ούτε διατυπώνεται τόσο ρητά το αίτημα για «αναβάθμιση».

Φαίνεται λοιπόν ότι η κοινωνική σύσταση της περιοχής είναι αυτή που την καθιστά «υποβαθμισμένη» στη συνείδηση των Αθηναίων. Αυτό διατυπώνεται ευθέως με σχόλια που καταλογίζουν την «υποβάθμιση» στην ύπαρξη μεταναστών, οίκων ανοχής και ναρκομανών. Με βάση αυτή την προσέγγιση, η απομάκρυνση αυτών των στοιχείων αυτών από την περιοχή και η αντικατάστασή τους από ανώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα θα επιφέρει την «αναβάθμιση» της περιοχής.

Ωστόσο, πιστεύουμε ότι η «αναβάθμιση» δεν θα προέβαλλε ως άμεση ανάγκη εάν η περιοχή δεν παρουσίαζε οικονομικό ενδιαφέρον για την αγορά των ακινήτων. Όπως αναφέρει η Καλλιόπη Πηλίτση «η εγκατάλειψη της [περιοχής] σε υπανάπτυκτη κατάσταση, είναι μία πολιτική συνειδητά ηθελημένη, ώστε βαθμιαία να χάσει την αξία της και να φύγουν οι κάτοικοί της, και έτσι να την εξαγοράσουν ξένες ή εγχώριες μεγάλες εταιρείες για τη δημιουργία υπερπολυτελών κτιρίων για γραφεία, μαγαζιά και κατοικίες, τα οποία θα πωληθούν με μεγάλα κέρδη» (Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 1993: 49). Χωρίς να είναι σαφές εάν πρόκειται για μία «πολιτική συνειδητά ηθελημένη», όπως σημειώνει η Πηλίτση, είναι βέβαιο ότι οι επενδύσεις σε ακίνητα της περιοχής προβάλλουν ως μεγάλη πρόκληση, κάτι που επισημαίνεται επανειλημμένα στον ημερήσιο Τύπο (Λάμπρου 2004, Ρουmeliώτης 2004, ανώνυμο 2004).

Το ενδιαφέρον για την περιοχή διευρύνεται χάρη στα μεγάλα έργα ανάπτυξης που έχουν ήδη γίνει (πεζοδρόμηση οδών Διον.Αεροπαγήτη, Αποσ.Παύλου, Ερμού, Ανδριανού κ.α, ανάπτυξη των πλατειών Ομονοίας, Κουμουνδούρου, Βαρβακείου Αγοράς, ανάπτυξη των σταθμών του ΗΣΑΠ, λειτουργία του μετρό) ή που πρόκειται να γίνουν μελλοντικά (ανάπτυξη της ζώνης των σιδηροδρομικών σταθμών του ΟΣΕ, δημιουργία της πολιτιστικής ζώνης Ιεράς Οδού, επέκταση των έργων της ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων μέσα από το Μεταξουργείο προς την Ακαδημία Πλάτωνος, επανάχρηση του ιστορικού μεταξουργείου ως ψηφιακή βιβλιοθήκη) (βλ. χάρτη 3).

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω είναι η εγκατάσταση νέων «ευγενών» χρήσεων στην Κεραμεικού και στο Μεταξουργείο γενικότερα. Πολυτελή εστιατόρια, αίθουσες τέχνης, θέατρα και χώροι μουσικών εκδηλώσεων καθιστούν όλο και πιο έντονη την παρουσία τους, αλλά και την επιρροή τους στον τόπο, προσελκύνοντας και άλλες συναφείς χρήσεις. Όσοι σχετίζονται με τις νέες αυτές χρήσεις ζητούν έργα και παρεμβάσεις που θα «αναβαθμίσουν» την περιοχή. Τα ενοίκια έχουν ανέβει σημαντικά μέσα στα τελευταία χρόνια, πιέζοντας τα χαμηλά οικονομικά στρώματα. Με παρεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί, όπως πεζοδρομήσεις και εκκαθαρίσεις μεγάλων οικοπέδων, ακόμα και ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων, έχει απομακρυνθεί μέρος του παλιού πληθυσμού και των παλιών χρήσεων.

Είναι σαφές ότι η περιοχή βρίσκεται σε μία μεταβατική φάση. Ο μετασχηματισμός της Κεραμεικού από ζώνη κατοικίας χαμηλών εισοδημάτων, φτηνού εμπορίου και μονάδων μεταποίησης σε ζώνη κατοικίας υψηλών εισοδημάτων και άλλων «ευγενών» χρήσεων βρίσκεται σε εξέλιξη και ενισχύεται τόσο από το χαρακτήρα γειτονικών περιοχών, όπως ο Ψυρρής και το Θησείο, όσο και από μεγάλα έργα που γίνονται στην ευρύτερη περιοχή.

Τι σημαίνει όμως ο μετασχηματισμός αυτός για τους ανθρώπους; «Για κάποιον σημαίνει καλύτερη στέγη. Για κάποιον άλλο σημαίνει αδυναμία να καλύψει το κόστος της στέγης. Σημαίνει ασφαλέστερους δρόμους και νέες εμπορικές επιχειρήσεις. Για άλλους σημαίνει ομογενοποίηση μίας μέχρι πρότινος πολυσύνθετης γειτονιάς. Εξασφαλίζει στέγη σε μία οικογένεια. Συνεπάγεται υψηλότερο ενοίκιο για μία άλλη οικογένεια» (Smith 1996: 31).

Ωστόσο σήμερα φαίνεται ότι η τάση του «εξευγενισμού», αν και κυριαρχεί, δεν παύει να συμβαδίζει με δευτερεύουσες τάσεις. Η παρουσία μεταναστών χαμηλών εισοδημάτων στην περιοχή, ιδιαίτερα μέσα από τις εμπορικές δραστηριότητες, αυξάνεται διαρκώς. Πρόκειται για μία παρουσία έντονη, που αναπτύσσεται πάνω σε ένα πυκνό πλέγμα λειτουργιών. Η παρουσία αυτή αναγνωρίζεται από τις επίσημες αρχές της πόλης και μάλιστα προβάλλεται ως ένα από τα πιο σημαντικά συστατικά στοιχεία της ταυτότητας της περιοχής.

«Το Μεταξουργείο είναι μία αθηναϊκή περιοχή χαμηλών κοινωνικών τάξεων, που αναπτύχθηκε το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. [...] Σήμερα ο μικροαστικός χαρακτήρας της περιοχής διατηρείται και μάλιστα έχει ενισχυθεί με την εγκατάσταση ξένων μεταναστών» (City of Athens 2004).

Η παρουσία ξένων μεταναστών είναι το στοιχείο εκείνο που απομονώνει ο συγγραφέας τουριστικού φυλλαδίου με τίτλο «Ένας ασυνήθιστος περίπατος» (An unusual walk), που κυκλοφόρησε από το Δήμο Αθηναίων στη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων.

Οι ξένοι στην πόλη αντιμετωπίζονται ως το στοιχείο εκείνο που αναδεικνύει μία νέα περιοχή μέσα στην πόλη, χαρίζει μία νέα εμπειρία στους Αθηναίους, διαμορφώνει νέες αγορές γης και νέες δυνατότητες επενδύσεων. Η προοπτική αυτή φαίνεται να ενθουσιάζει πολλούς:

«Ο Κεραμεικός, το Μεταξουργείο, του Ψυρρή, τα σκοτεινά στενά πίσω από το δημαρχείο, την Αγορά της Αθήνας, πολύ σύντομα θα γίνουν το ελληνικό Καρτιέ Λατέν, το δικό μας Σόχο. Δίπλα στο κυριλέ εστιατόριο το πακιστανικό κουρείο, ένα ινδικό μαγαζί με μπαχαρικά, ένα κινέζικο πολυκατάστημα ρούχων, ένα γιαπωνέζικο με σουσί κι από πάνω μια αβάν γκαρντ γκαλερί».

(Ρουμελιώτης 2004)

Ο πολυεθνικός χαρακτήρας της περιοχής αποτελεί το στοιχείο εκείνο που με κατάλληλη προβολή θα μπορούσε να χαρακτηρίσει την περιοχή, να τη διαφοροποιήσει σε σχέση με άλλες περιοχές του κέντρου.

Κάποιος που σχεδιάζει για την οδό Κεραμεικού δεν είναι δυνατόν να μη λάβει υπόψη του μαζί με τα ιδιαίτερα «φυσικά» χαρακτηριστικά και την ιδιαίτερη ταυτότητα του τόπου, τις γενικότερες τάσεις και τους μηχανισμούς ανάπτυξης της περιοχής, όπως αυτά αναπτύχθηκαν από την αρχή αυτής της εργασίας. Αυτά είναι τα δεδομένα του σχεδιασμού.

Όσον αφορά στους στόχους του σχεδιασμού, αυτοί, για να είναι όσο το δυνατόν πιο ρεαλιστικοί, δεν μπορεί παρά να λαμβάνουν υπόψη τα δεδομένα αυτά, και παράλληλα να ισορροπούν ανάμεσα στα διαφορετικά συμφέροντα και τις διαφορετικές πιέσεις. Μία πρόταση για την πόλη δεν είναι εύκολο –ίσως είναι αδύνατο- να τους ικανοποιήσει όλους. Η σχετικότητα εξάλλου των εννοιών της «αναβάθμισης» και της «υποβάθμισης» επιβεβαιώνει την επισήμανση αυτή. Γι'αυτό είναι σκόπιμο να τίθενται στόχοι με το μικρότερο κοινωνικό κόστος, και με ιδιαίτερη προσοχή για προτάσεις που θίγουν τα χαμηλά στρώματα, ακριβώς επειδή είναι αδύναμα και ευάλωτα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανακύπτει ένα σοβαρό ζήτημα για τη ζώνη της Κεραμεικού και γενικότερα για το Μεταξουργείο: η διαχείριση του μετασχηματισμού της περιοχής. Η εμπειρία από τη σχετικά πρόσφατη ανάπλαση στον Ψυρρή αποδείχθηκε ιδιαίτερα βίαιη για τους παλιούς χρήστες της περιοχής. Για να αποφευχθούν αντίστοιχα φαινόμενα, κρίνεται ότι πρέπει να διαμορφωθεί μία στρατηγική παρέμβασης που να θεμελιώνεται στη σημερινή ταυτότητα της περιοχής.

Μία τέτοια στρατηγική μπορεί να θεμελιώνεται στον πολυεθνικό χαρακτήρα της περιοχής. Αυτή η επιλογή, αφ'ενός επιτρέπει τη διατήρηση μέρους του πληθυσμού των ξένων και κατ' επέκταση των υφιστάμενων σχέσεων και δομών, και αφ' ετέρου μπορεί να συνδυαστεί με τις νέες «ευγενείς» χρήσεις που εισέρχονται στη ζώνη της Κεραμεικού και στο Μεταξουργείο γενικότερα.

Τα μέτρα που θα μπορούσαν να στηρίξουν μία τέτοια στρατηγική θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνουν τη σχεδιασμένη εισαγωγή χρήσεων πολιτισμού, εκπαίδευσης και αναψυχής, που να στρέφονται γύρω από την ιδιαίτερη ταυτότητα των διαφορετικών εθνικών ομάδων της περιοχής.

Η ουσιαστική συμμετοχή των ξένων στο γενικό σχεδιασμό των παρεμβάσεων κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να δοθούν λύσεις που απαντούν σε πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού αυτού. Γι' αυτό το λόγο υποστηρίζεται ότι το σχέδιο δράσης και το πρόγραμμα διαχείρισης της παρέμβασης θα πρέπει να συνταχθεί με συνεργασία των δημοτικών αρχών και επιτροπών των διαφορετικών εθνικών κοινοτήτων.

Ως αφετηρία για ένα τέτοιο σχέδιο δράσης θα μπορούσε να είναι η ένταξη μίας δυναμικής χρήσης στο κτίριο του μεταξουργείου ή ακόμα και στην οικία Προβελέγγιου, με έμφαση στον πολιτισμό των ξένων μεταναστών. Μία τέτοια επιλογή, με κατάλληλη προβολή, θα μπορούσε να επηρεάσει το χαρακτήρα της περιοχής συνολικά, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μίας πολυεθνικής εικόνας.

Αν και μπορούμε να προβλέψουμε ότι με την αυξανόμενη είσοδο «ευγενών» χρήσεων στην Κεραμεικού θα απομακρυνθεί μέρος του σημερινού πληθυσμού της, πιστεύουμε ότι με κατάλληλη διαχείριση της σημερινής κατάστασης μπορεί να οδηγηθούμε σε ένα αποτέλεσμα που θα βασίζεται στην ταυτότητα του τόπου και δεν θα θίγει το σύνολο των ξένων που σήμερα ζουν ή εργάζονται εκεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγριαντώνη Χρ., Χατζηϊωάννου Μ.Χ., «Το Μεταξουργείο της Αθήνας», ΚΝΕ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995.
2. Αγριαντώνη, Χρ. «Η Αθήνα τον 19^ον αιώνα. Συνοικία Μεταξουργείο», επιστημονική επιμορφωτική διάλεξη, Ιανουάριος – Μάρτιος 1994, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, <http://www.weblab.gr/ek/AthensArchae/page197.htm>
3. ανώνυμο, «Πού κρύβονται σήμερα οι ευκαιρίες», Οικονομία, εφημ. Ελευθεροτυπία, 29/2/2004.
4. Αττικό Μετρό Α.Ε., «Μελέτη Ανάπτυξης Μετρό. Απογραφή Χρήσεων Γης και Κοινωνικο-Οικονομικών Χαρακτηριστικών», Αθήνα, 1997
5. Αυγερινού-Κολώνια Σ., «Μικτές χρήσεις στο κέντρο της πόλης. Η περίπτωση του Μεταξουργείου», πρακτικά συνεδρίου «Μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης», ΕΜΠ, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996.
6. Βαΐου Ντ., «Σκέψεις για ορισμένα «παραλείπόμενα» του αστικού σχεδιασμού», από τιμητική έκδοση για τον Α.Αραβαντινό, υπό έκδοση.
7. Βαταβάλη Φ., «Ζητήματα αστικής κοινωνιολογίας. Η περίπτωση του Μεταξουργείου», εργασία στο μάθημα «Εισαγωγή στην κοινωνιολογική προσέγγιση του χώρου», ΔΠΜΣ Πολεοδομία και Χωροταξία, ΕΜΠ, Αθήνα, 2004α
8. Βαταβάλη Φ., «Μεταξουργείο: μεταξύ παγκόσμιου και τοπικού», εργασία στο μάθημα «Αστικός χώρος, παραγωγή και εργασία», ΔΠΜΣ Πολεοδομία και Χωροταξία, ΕΜΠ, Αθήνα, 2004β
9. Γαλανόπουλος Α., Διονυσοπούλου Β., «Κέντρο και δυτικές συνοικίες», Ελευθεροτυπία, 6/12/2003.
10. Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, «Αφιέρωμα: Γκάζι, Κεραμεικός, Μεταξουργείο», Τεύχος 6, Περίοδος Β΄, Μάρτιος 1993.
11. Δήμος Αθηναίων, «Ψηφιακή βιβλιοθήκη στο Μεταξουργείο», http://www.cityofathens.gr/et/Anakoinoseis/dt/01/7/16_1.html
12. Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος ΕΠΕ και Ιωάννης Δ. Δημητριάδης και Συνεργάτες (ανάδοχοι μελετητές), «Μεταξουργείο. Μελέτη αναβάθμισης», Α΄ φάση, Δήμος Αθηναίων, Μάιος 1991.
13. Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος ΕΠΕ και Ιωάννης Δ. Δημητριάδης και Συνεργάτες (ανάδοχοι μελετητές), «Μεταξουργείο. Μελέτη αναβάθμισης», Γ΄ φάση, Δήμος Αθηναίων, Φεβρουάριος 1993.
14. Καντατζόγλου Ρ., «Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
15. Κοσμάκη Τζ. , Λουκόπουλος Δ., «Εισαγωγή στην έννοια του αστικού ιστού», άρθρο, περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα, τ.16, 1982.
16. Κουτρολύκου Π., «Πειρατικές ουτοπίες - καταστάσεις στο Μεταξουργείο», διπλωματική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 1999.
17. Λάμπρου Κ., «Στέγη: Επιστροφή στο κέντρο», Ελευθεροτυπία, 13/3/2004.
18. Μαντουβάλου Μ., «Κέντρο πόλης, κοινωνική ανισότητα και πολιτισμική ετερότητα. Προκλήσεις για την πολεοδομική σκέψη», Μανδραγόρας, 12-13, Αθήνα, σ.54-55, 1996.
19. Μαντουβάλου Μ., «Η ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κοινωνικό/πολιτικό διακύβευμα», εισήγηση στη 2^η Επιστημονική Ημερίδα Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας «Ελληνική Πόλη και Γεωγραφία: Νέα παραδείγματα στην Ερμηνεία και το Σχεδιασμό», Μυτιλήνη 14/10/2000.
20. Ρουμελιώτης Ανδρέας, «Σύρμα – μπάτσοι!», εφημ. Ελευθεροτυπία, 3/5/2004.
21. Σταυρίδης Στ., «Πώς οικοδομούνται τα τείχη μέσα στην πόλη», αφιέρωμα, εφημ. Ελευθεροτυπία, 8/5/2001.

22. Τζεδάκις Γ., «Οι μουσικές των μεταναστών», εφημ. Ελευθεροτυπία, 19/06/2003.
23. City of Athens, “Strolling through Athens. An unusual walk. Walk 10a”, 2004.
24. Koutrolίκου Ρ., “Urban diversity and common ground: The effects of culture-led regeneration on inter-group relation-The case of Hackney, London”, UCL, London, 2004(?)α.
25. Koutrolίκου Ρ., “Socio-Cultural regeneration”, UR04-2004: Preparing Regeneration Projects, London, 2004β.
26. Smith N., “The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city”, Routledge, 1996.

ΧΑΡΤΕΣ

